

На правах рукопису

БОНДАРЕНКО Віктор Дмитрович

**ІНСТИТУАЛІЗОВАНА ПРАВОСЛАВНА РЕЛІГІЙНІСТЬ
В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ
СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ**

Спеціальність 09.00.06 - історія і теорія
релігії, вільнодумства і атеїзму

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**дисертації на здобуття вченого ступеня
доктора філософських наук**

Київ - 1993

Офіційні опоненти:

доктор філософських наук, професор Є.К.Дулуман

доктор філософських наук, професор В.К.Танчер

доктор історичних наук, професор П.К.Лобазов

Провідна установа: Київський державний педагогічний інститут
ім. М.П.Драгоманова, кафедра культурології.

Захист відбудеться "___" _____ 1993 р. о 15-й годині
на засіданні Спеціалізованої ради по захисту дисертацій на здо-
буття вченого ступеня доктора філософських наук Д 016.26.01 при
Інституті філософії АН України.

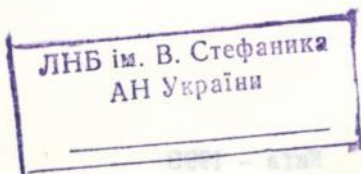
З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту
філософії АН України.

Адреса: 252001, Київ-1, вул.Трьохсвятительська, 4,
Інститут філософії АН України.

Автореферат розіслано "___" _____ 1993 р.

Вчений секретар Ради

В.П.Козловський

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00802906 (P)

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Одним з найважливіших наслідків суспільно-політичних перетворень у колишньому СРСР, а згодом і в Україні, стало повернення їхніх народів до апробованих людством шляхів суспільного прогресу. Такі гігантські зрушення передбачають глибокі структурні зміни суспільного організму, що докорінно змінюють його інституційну ієрархію. Деідеологізація більшості сфер життя суспільства веде до того, що його інститути починають розвиватися за іманентними законами, відповідно змінюючи свій статус. Найбільшою мірою цей процес торкається тих із них, які посідали раніше неадекватне собі місце в структурі суспільних інститутів, тобто або користувалися всебічною підтримкою режиму влади, або, відповідно, зводилися ним до стану маргінальних явищ.

До розряду останніх довгий час належала церква, що з ідеологічних мотивів була віднесена до позасистемних елементів суспільства "реального соціалізму" і піддавалася утискам та гонінням. Наслідком цього стало тимчасове звуження функціонування релігії в суспільній свідомості та згортання інституалізованої релігійності, оскільки остання була найзручнішим об'єктом для антицерковних акцій, що практикувалися в повоєнний період нашої історії аж до кінця 80-х років.

В останні роки роль релігії та церковних інституцій в суспільстві кардинальним чином змінилася. Релігія стала претендувати на роль "морального якоря" людини, а церква з об'єкту маніпуляцій перетворилася на впливовий фактор суспільно-політичного процесу. Сказане особливо стосується тих релігійних організацій, під впливом яких перебувають мільйони людей, а їхня діяльність відчутно позначається на всій культурно-ідеологічній атмосфері суспільного життя. Щодо цього в Україні особливе місце посідає інституалізована православна релігійність, що історично тут домінує.

Релігійність як світоглядна характеристика індивіда чи групи, що знаходить свій вираз у сукупності релігійних рис свідомості, поведінки та відносин, з усією повнотою розкривається лише в інституалізованій формі. По суті сьогодні, коли релігійність

людини перестала розцінюватися як одіозна характеристика, а церковне життя розвивається за власними закономірностями, з'явилася можливість безстороннього, деїдеологізованого аналізу цього складного феномену.

Інституалізована релігійність, природно, може аналізуватися як з позицій соціології та історії релігії, так і з позицій її психології та філософії. Однак у розрізі обраної теми, де досліджується взаємовплив православних церковних інституцій та інших суспільних інститутів у сучасній Україні, на нашу думку, слід віддати перевагу саме філософсько-соціологічному вивченню інституалізованої православної релігійності та розгляду історичних особливостей її функціонування.

Аналіз напрацьованого у цій сфері переконує в тому, що не всі сфери життєдіяльності православної церкви та її взаємодії з іншими соціальними інституціями вивчалися однаково активно. І за кордоном і особливо у нас над дослідниками цих проблем тяжіли ідеологічні стереотипи, що диктувалися політизацією суспільствознавчих досліджень. Закордонні релігієзнавчі центри та окремі дослідники приділяли основну увагу вивченню державно-церковних стосунків як одній із найбільш вразливих ланок внутрішньої політики СРСР. Вітчизняне релігієзнавство несло в собі інші вади, що були зумовлені особливістю розвитку нашого суспільствознавства в радянський період історії. Серед них особливо слід вказати на недостатність уваги до розробки питань, пов'язаних із змінами на рівні інституалізованої релігійності. Православна релігійність належить до найменш вивчених її різновидів. Даючи оцінку працям, які з'явилися у цій галузі, М.С.Гордієнко справедливо зазначає, що "...прихильники православ'я досліджувалися лише вибірково і не окремо, а в сукупності з представниками інших віросповідань, тобто в ході вивчення релігійності як такої, без виділення конфесійних особливостей парафіян православних храмів"¹. Крім того, вивчення православної релігійності велося поза врахуванням реального суспільно-політичного контексту, що видається нам абсолютно недопустимим, особливо стосовно радянського періоду історії. Інституалізована православна релігійність досліджувалася як монолітне явище, без урахування національного колориту

¹ Гордієнко Н.С. Современное русское православие. - Л.: Лениздат, 1988. - С.149.

православ'я і взагалі впливу національної ідеї на середовище послідовників православ'я.

Ці та інші недоліки мають своє пояснення. Вони, значною мірою, визначалися зовнішніми обставинами, що їх доводилось враховувати вченим, які зосередили свої зусилля на питаннях, пов'язаних з функціонуванням православного релігійно-церковного комплексу в нашій країні після 1917 р. Недостатня увага або повне ігнорування вченими-релігієзнавцями перелічених параметрів інституалізованої релігійності пояснюється не стільки складнощами у добуванні матеріалу, що стосувався релігійності, державно-церковних стосунків та рефлектування православним середовищем національної ідеї, скільки відсутністю соціального замовлення на подібні дослідження або табування окремих їх відгалужень.

Таким чином, актуальність дослідження інституалізованої православної релігійності зумовлена:

По-перше, необхідністю встановлення сутнісних особливостей цього феномену та його відмінностей від інших виявів релігійності православних.

По-друге, аналіз еволюції інституалізованої православної релігійності в Україні радянського періоду дає можливість на основі відходу від догматизованої схеми цього процесу та вивчення джерел, що раніше не були введені в науковий обіг, простежити основні етапи взаємодії православної церкви з іншими суспільними інститутами в умовах становлення, розвитку та занепаду тоталітарної моделі світської влади та унітарної держави. Таке вивчення функціонування інституалізованої православної релігійності доцільне не лише з метою моральної репарації щодо церкви та віруючих, а має, насамперед, актуальний науковий сенс, оскільки дає змогу утвердити в релігієзнавстві принцип історизму.

По-третє, вивчення церковної ретроспективи, що не може розглядатися поза загальним суспільно-політичним контекстом у повоєнний період, дає відповідь на питання про дезінтегративні впливи православного середовища України на процес становлення молодшої держави.

По-четверте, надзвичайно актуальним є вивчення інституалізованої православної релігійності як фактора національного відродження України. Воно зумовлюється, в першу чергу, масовідністю та національною строкатістю православного середовища України, його

неоднозначним ставленням до національних цінностей українців. Виходячи з історичних свідчень та аналізу сучасної ситуації в православ'ї в Україні, можна повніше використовувати потенціал церкви в справі розвитку національної самосвідомості населення.

По-четверте, новий соціальний статус православних релігійних інституцій вимагає не лише вивчення механізму їхньої діяльності та симптоматичних змін у православному середовищі, але й їхнього зв'язку з соціальними, політичними, культурними та іншими перетвореннями в суспільстві. Це дасть змогу прогнозувати і пом'якшувати конфліктні ситуації, що виникають між послідовниками православ'я, і сприяти таким чином утвердженню в суспільстві громадянського миру.

По-п'яте, суттєве розширення сфери функціонування інституціалізованої православної релігійності та тяжіння церкви до виконання певних соціально значущих функцій потребує моделювання оптимального використання соціального потенціалу церкви і запобігання клерикалізації суспільного життя.

По-шосте, вимагає постійного вивчення процес становлення нових міжцерковних стосунків в Українській державі, оскільки утвердження на конфесійній карті республіки складної конфігурації церковних юрисдикцій є одним з наріжних каменів подальшого розвитку демократії і співробітництва між релігійними організаціями.

І, насамкінець, по-сьоме. Аналіз подій у православному середовищі України дає змогу оцінити церкву як фактор міжнародного життя, що сприяє утвердженню української державності, а також повніше і об'ємніше визначити причини утримування Московською патріархією українських православних у сфері свого впливу, розглянути ці причини в загальному контексті сучасних російсько-українських зносин.

Ступінь опрацювання проблеми. Питання, пов'язані з характером і еволюцією православної релігійності, протягом останніх десятиріч займали помітне місце серед розробок представників світського релігієзнавства. В першу чергу це роботи М.Бессонова, С.Білокозня, Є.Дулумана, М.Гордієнка, Ю.Зуєва, Ю.Калініна, А.Колодного, М.Красникова, П.Курочкина, Б.Лобовика, М.Новикова, М.Одинцова, Л.Пилявця, В.Танчера та інших авторів, а також серія колективних праць, що з'явилися, в основному, у зв'язку із святкуванням 1000-річчя запровадження християнства на Русі. Особливо слід зазначити,

що в галузі вивчення православної релігійності помітними є досягнення саме в аналізі процесів, що протікали на рівні церковних інституцій і особливо в богослов'ї, де православна релігійність представлена у знятому вигляді. На інших ділянках зміна ситуації не простежувалася так послідовно і предметно. Слід згадати також ряд робіт українських вчених, що прямо не стосуються православної релігійності, однак дають методологію її дослідження як такої, вони створюють загальний фон для повнішого розуміння взаємодії церковних інституцій з іншими суспільно-політичними утвореннями. Це перш за все праці В.Гараджі, І.Дзюби, В.Бленського, А.Бришева, П.Лобазова, Д.Мануйлової, Л.Митрохіна, О.Онищенка, О.Пріцака, М.Поповича, Д.Степовика, С.Філатова, Л.Шапошникова. І.Яблокова, П.Яроцького та інших.

При наявності відносно великого масиву світських православознавчих джерел слід зазначити, що багато праць перелічених авторів несуть на собі певний відбиток тотальної ідеологізації суспільствознавства та контролю за розробками вчених з боку влади, що існували в недалекому минулому. Серед найбільших вад, що заважали і продовжують заважати безсторонньому вивченню змін, які відбувалися в сфері інституалізованої православної релігійності та в суспільстві взагалі стосовно церкви, слід вказати, в першу чергу, на відсутність контекстуального підходу, тобто такого підходу до вивчення цього феномену, який би враховував вплив на нього широкого соціально-політичного оточення. У більшості випадків православна релігійність розглядалася як самодостатня величина, що розвивається за іманентними законами, в той час коли вивчення інституалізованої православної релігійності взагалі неможливе поза врахуванням широкого соціально-політичного контексту, в якому розвивається церква. Стосовно ж радянського періоду нашої історії, то ефективність вивчення релігійності як такої при ігноруванні зовнішніх щодо неї факторів була надзвичайно низькою.

Недостатня синтетичність осмислення процесів, що відбувалися і відбуваються у сфері інституалізованої православної релігійності з урахуванням дії величезної кількості позацерковних факторів, характерної для вітчизняного релігієзнавства, однак суттєво згладжується працями вчених української діаспори різних років. Це перш за все дослідження Б.Боцюрківа, Д.Бурка, І.Власовського. О.Воронина, Д.Дорошенка, В.Липинського, І.Огієнка та ін.

Як вже зазначалося, вітчизняне релігієзнавство майже повністю

ігнорувало національну специфіку об'єкта свого дослідження, в даному разі інституалізованої православної релігійності. В широкому плані співвідношення етносу й релігії розглядалося в працях О.Іпатова, М.Копаниці, Ю.Римаренка, О.Шуби та інших. Однак ментальність українського православ'я та формотворчі фактори, що призвели до появи цього феномену, спеціально не розглядалися ніким з вітчизняних авторів. Тут знову-таки треба віддати належне вченим української діаспори.

Висока інтенсивність змін, що відбуваються в релігійному житті України в останні роки взагалі, а в православному середовищі зокрема, вимагає бодай згадки про помітний пласт релігієзнавчої публіцистики, що з'явилася в останні роки у світських та конфесійних виданнях. Тут слід назвати праці В.Гули, В.Іванишина, Д.Ісіченка, М.Мариновича, Є.Сверстюка та ряду церковних і політичних діячів нової генерації.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є здійснення філософсько-соціологічного аналізу специфіки функціонування інституалізованої православної релігійності у взаємодії з іншими суспільними інститутами тоталітарної держави та за умов побудови в Україні національної правової держави. Реалізація визначеної теми вимагала постановки і вирішення таких завдань:

- визначити порівняльні характеристики у функціонуванні православної релігійності /відмінності у сферах релігійної свідомості, діяльності та відносин/ на інституційному та індивідуально-особистісному рівнях;

- простежити закономірності втрати православними церковними інститутами національної специфіки та розвитку їх конформності під тиском тоталітарної влади, що реформувала та підтримувала існування церковних інституцій унітарного зразка і ставила на меті ліквідацію релігійності як такої;

- показати половинчатість реформ у галузі церковної політики держави в період "перебудови" та довести неможливість її принципового перегляду в умовах тоталітарної держави та відсутності глибоких змін у самій церкві, оскільки останній відводилася роль одного з інтеграторів існуючого суспільного устрою;

- визначити особливості процесу національного відродження в православному церковному середовищі, причини та рушійні сили, що спонукають православні церковні формування України до участі в важкому міжцерковному та міжконфесійному конфлікті та можливі шляхи мінімізації міжправославного конфлікту в Україні;

- виявити причини та механізм політизації інституалізованої православної релігійності в Україні кінця 80-х - початку 90-х років та простежити характер її взаємодії з найактивнішими учасниками суспільно-політичного процесу в Україні цього періоду: політичними партіями, суспільно-політичними рухами та молодіжними політизованими організаціями;

- спрогнозувати подальше становлення конфесійної карти України та розподіл сфер впливу між православними церковними утвореннями різної орієнтації, що визначаються характером їх саморозвитку, внутрішніми процесами в українському суспільстві та зовнішніми, щодо православних церковних структур в Україні, факторами.

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному аналізі інституалізованої православної релігійності, її розвитку в широкому соціально-політичному контексті України на етапі здобуття нею реальної самостійності. Специфіка становлення, сучасного стану та майбутнього православного церковного середовища в Україні розкривається рядом положень:

- визначено сутнісні особливості інституалізованої православної релігійності. На відміну від неінституціональних її форм, що являють собою індивідуально-особистісні установки у свідомості, сфері діяльності та відносинах віруючого, інституалізована релігійність відзначається новим рівнем розгорнутості, стійкості та контрольованості зовні релігійного компоненту свідомості маси віруючих, субординаційними зв'язками, цілісністю системи релігійних відносин. Релігійні відносини виступають тут у єдності віровчення, обрядовості та організації. Православна релігійність у відповідності зі специфікою догматики, церковною архітектонікою та традицією може повноцінно функціонувати лише в інституціональній формі, виступаючи при цьому суб'єктом системи суспільних відносин;

- на основі аналізу еволюції православної релігійності виявлено, що лише в інституалізованій її формі забезпечуються відносини безпосереднього виробництва, обміну, розподілу та споживання релігійних ідей, знань, ідеалів і т.ін. За допомогою релігійного інституту віруючі включаються в русло певних традицій, приписів та норм поведінки, а соціальні функції релігії одержують опору в релігійному інституті як специфічній суспільній організації, діяльність якої пов'язана з усією системою суспільних відносин. В радянський період історії України зовнішні щодо церкви фактори

відігравали визначальну роль в її діяльності, тому без їх врахування неможливо одержати вірогідну картину еволюції православної релігійності. Цим обумовлено докорінний перегляд автором періодизації історії православ'я в Україні в повоєнний час та ієрархії зовнішніх чинників, які справляли помітний вплив на православне середовище України. Вирішальним фактором, що справляв руйнівний вплив на інституалізовану релігійність зокрема і в першу чергу на православну, на території колишнього СРСР були прояви етатизму, які базувалися на корінній суперечності співіснування тоталітарної системи влади і релігійного фактора, що продовжував зберігатися в житті суспільства.

Основна особливість еволюції інституалізованої православної релігійності в Україні в цей період полягала в тому, що тоталітарний режим, справляючи економічний, політичний та ідеологічний тиск на церкву, намагався максимально денационалізувати її. Знаряддям денационалізації православних церковних структур в Україні стала Московська патріархія;

- основним змістом змін, що відбувалися в православ'ї України в період її перетворення на самостійну державу, стало відродження національних особливостей православ'я та участь церкви в процесі загального національного відродження. Особливість цих змін полягає в тому, що православне церковне середовище неоднорідне у своєму ставленні до національних цінностей.

Згадана неоднорідність православного середовища в Україні та фактори зовнішнього впливу, а також особливі стосунки РПЦ з тоталітарним режимом у недалекому минулому породили міжконфесійний та міжцерковний конфлікт в Україні. Нині його серцевину складають міжправославні суперечності, що базуються на різному ставленні православних церковних формувань, які діють в Україні, до питання автокефалії православних в Україні;

- шляхи мінімізації міжправославного конфлікту пролягають через поступове зменшення впливу закордонних релігійних центрів на православних в Україні. Природно, що вихід православних церковних структур України зі сфери впливу цих центрів повинен відбуватися на основі православних канонів та церковної традиції. Можливе сприяння держави церкві у справі досягнення нею статусу автокефальної не повинно носити неоетатистського характеру;

- аналіз взаємодії православних церковних інституцій з політичними формуваннями України переконує в тому, що загальна тен-

денція у ставленні політичних партій, суспільно-політичних рухів, молодіжних політизованих організацій та інших громадсько-політичних формувань до релігійного середовища така, що вони, допомагаючи у становленні реальної свободи совісті, намагаються використати релігійний фактор з власною метою. Взаємовплив широкого політичного спектру України з православним церковним середовищем призвів до подальшої деталізації підходів політичних формувань до релігійного питання - з одного боку, та до наростання ролі національних цінностей у православному середовищі - з другого;

- в разі переходу України до ринкових відносин, демократичного суспільства та правової держави у сфері релігійного життя утвердяться принципи плюралізму та віротерпимості. Це призведе до ускладнення конфігурації православних юрисдикцій в Україні, домінуючою серед яких буде православна автокефальна церква - правонаступниця Київської митрополії, що доб'ється визнання вселенським православ'ям.

Теоретико-методологічна основа дослідження і джерела

Методологічною і теоретичною основою дисертаційного дослідження стали, з одного боку, наріжні положення соціології релігії, що базуються на принципах структурно-функціонального аналізу та "методологічного атеїзму". Їх використання дало можливість розглянути інституалізовану православну релігійність не лише як специфічний об'єкт, що має суто соціальне походження, але й у її взаємодії з іншими суспільними інститутами, в умовах соціальної статичності та динаміки. З другого боку, загальнонаукові принципи об'єктивності та історизму, на яких автор також будував методологічну та теоретичну базу свого дослідження, дали можливість відкинути одномірну стратифікацію православного релігійно-церковного середовища, що базувалася на домінуванні класової оцінки ролі церкви в суспільному процесі. Це забезпечило можливість наукового аналізу взаємодії складових православного релігійно-церковного комплексу та його співіснування з іншими суспільними інститутами, а також сприяло визначенню системи індикаторів функціонування інституалізованої релігійності, яка давала б змогу запобігати дезінтегративним процесам, у самій церкві та її дестабілізуючому впливові на суспільство.

Суттєву методологічну допомогу, особливо в аналізі специфічних рис інституалізованої православної релігійності українців, надали праці українських філософів, істориків та релігієзнавців різних епох. Серед них слід виділити праці В.Винниченка, М.Грушевського, М.Драгоманова, Д.Дорошенка, О.Лотоцького, Н.Полонської-Василенко та ін.

Поглибленому розумінню церковної політики унітарної держави та тоталітарної влади в радянський період сприяло систематичне вивчення партійних архівів КПРС, праць чільних діячів партії та держави цього періоду. Опрацюванню методологічних підходів до розгляду цієї проблеми сприяли твори Б.Боцюрківа, О.Меня, Д.Поспіловського, Д.Фурмана, С.Філатова, У.Флетчера та ін.

Джерельну базу даного дисертаційного дослідження склали філософські, історичні та релігієзнавчі праці широкого кола вітчизняних та закордонних авторів. Активне використання в роботі матеріалів з періодичних видань пов'язане з необхідністю врахування поточного моменту у стосунках православних церковних формувань з іншими суспільними інститутами. Важливим джерелом, яким постійно послуговувався автор, були богословські праці в галузі церковної історії та конфесійних оцінок найважливіших змін у житті церкви та суспільства. Окремі висновки дисертації базуються на даних соціологічних досліджень сучасної релігійності, що проводилися за участю автора в 1991-1992 рр. Інститутом філософії та Українським інститутом проблем молоді в більшості областей республіки.

Теоретичне і практичне значення роботи полягає в першу чергу в тому, що в ній зроблено спробу відійти від традиційної схеми аналізу історичної еволюції православного церковного середовища в Україні, виділити його в об'єкт самостійного дослідження та визначити релігійно-національну специфіку цього феномену. Це дало можливість узагальнити значний обсяг даних про сучасну інституалізовану православну релігійність України на одному з найскладніших етапів життя держави і церкви, а відтак сприяло забезпеченню безперервності у вивченні цілого ряду актуальних проблем релігієзнавства.

Висновки, сформульовані в даному дисертаційному дослідженні, сприяють поглибленому аналізу проблем історії державно-

церковних стосунків та взаємодії церкви з широким колом суспільних інститутів. Вони можуть використовуватися дослідниками, що працюють у галузі історії, соціології та психології релігії, новітньої історії, політології та конфліктології. Дослідження може бути використане при вивченні ряду тем вузівських курсів з релігієзнавства та історії України, а також при викладанні спецкурсів та в просвітницькій роботі.

Висновки дисертаційного дослідження про причини надмірної політизації релігійного середовища, виникнення та розвитку міжцерковного конфлікту та роль релігійного фактора в геополітичних змінах у сучасному світі можуть бути використані відповідними державними органами у формуванні основ цивілізованої державної політики України щодо церкви.

Апробація дослідження. Про результати, одержані в процесі дослідження обраної теми, доповідалося на I Всеукраїнському конгресі філософів /Київ, 1991 р./ та республіканських конференціях "Релігія і церква у національному відродженні" /Київ, 1992 р./, "Релігійна традиція в духовному відродженні України /Полтава, 1992 р./, "Українське православ'я: особливості, історія, сучасність /Київ, 1992 р./.

Структура дисертаційної роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох глав, висновків та бібліографії. Логіка дослідження проблеми вимагала перш за все філософсько-соціологічного аналізу інституалізованої православної релігійності в широкому соціокультурному та політичному контексті, а також вивчення історичних умов її розвитку в Україні в період тоталітаризму і входження республіки до складу унітарної держави та православних церковних структур, що діяли тут, - до складу Руської православної церкви. Цьому присвячена перша глава дисертації. Розгляд цих питань дозволив у другій главі роботи виявити умови відмирання етатистських тенденцій у сфері релігійно-церковного життя, пробудження національного потенціалу православ'я в Україні та проаналізувати конкретні шляхи реалізації ідеї національного відродження в православному середовищі, а також пов'язані з цим міжцерковні та міжконфесійні конфлікти. Третя глава дисертаційного дослідження присвячена вивченню взаємодії православних церков з

основними чинниками суспільно-політичного процесу в Україні кінця 80-х - початку 90-х років: політичними партіями, суспільно-політичними рухами та політизованими молодіжними організаціями. Принципово нові умови функціонування інституалізованої православної релігійності, високий ступінь політизації православного середовища та втягування церкви у вирішення геополітичних проблем стали об'єктом розгляду в четвертій главі дисертаційного дослідження. В заключній частині роботи формулюються найважливіші висновки, що витікають з аналізу розглянутої теми.

П. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність обраної теми, розкривається ступінь її розробки, формулюються мета та основні завдання дослідження, вказується на теоретичну та методологічну основу роботи, сформульовано наукову новизну, визначено теоретичне та практичне значення дисертаційного дослідження, а також показано ступінь апробації його основних положень на наукових конференціях.

В першій главі дисертації "Особливості функціонування та еволюції інституалізованої православної релігійності в контексті протиріч суспільно-політичного розвитку України" розкривається специфіка феномену інституалізованої православної релігійності та робиться ретроспективний аналіз взаємодії церковних інституцій з іншими суспільними інститутами. Перший параграф даної глави "Специфіка функціонування сучасної інституалізованої православної релігійності" вводить у проблематику дослідження і дає загальні уявлення про інституалізовану православну релігійність, іманентні закономірності її розвитку та вплив на неї зовнішнього фактора.

Православна як і всяка інша релігійність може функціонувати в двох формах: неінституалізованій та інституалізованій. При цьому перша з них визначається як система індивідуально-особистісних релігійних установок у свідомості, сфері діяльності та відносинах віруючого, в той час як друга передбачає не лише самогенерування індивідуальної релігійності, а більшу стійкість, розгорнутість, зовнішню контрольованість релігійного

компонента свідомості віруючого, чіткі приписи поведінки, координаційні та субординаційні зв'язки, цілісність системи релігійних відносин, що виступають тут у єдності трьох сторін: віровчення, обрядовості та організації. Індивідуально-особистісний і інституалізований рівні релігійності є явищами однієї і тієї ж якісної визначеності. Але якщо перша являє собою межу кількісного поділу даної якості, то друга відноситься до нього як ціле до частини, що не зводиться до їх арифметичної суми, а характеризується такими особливостями, які виникають у результаті взаємодії окремих частин у певній системі зв'язків.

Різниця, яка існує між двома вказаними формами православної релігійності, простежується автором на зіставленні можливих варіантів функціонування її складників і релігійної свідомості, релігійної діяльності і релігійних відносин. Взаємовплив процесів структурування релігійної системи і розвитку інституціональних відносин ставить кожний із складових елементів релігійності на новий рівень. В релігійній свідомості, якщо вона функціонує в структурі інституалізованої релігійності, більшість її характеристик змінюється в бік наростання сакральної домінанти. Багатомірне релігійне оточення, що виникає навколо окремої віруючої людини в системі церковного інституту, здатне впливати, перш за все, на зміст релігійної віри індивіда, розширюючи та поглиблюючи її ортодоксальність та інформованість.

Ще більше значення інституційні процеси в релігійному середовищі мають для розвитку релігійної діяльності. Індивідуальний чи груповий варіант культової та позакультової діяльності, що має релігійну мотивацію, збіднений як з точки зору обсягу культових дій, культових відносин, так і з точки зору їхнього змісту. Найчастіше ставлення людини до потойбічних сил розвивається тут не в процесі безпосереднього контакту віруючих, а лише в сфері їхньої свідомості.

Ця різниця не настільки помітна в релігійному середовищі, яке сповідує принципи особистого священства. Стосовно ж православ'я, то тут більшість культових дій вимагають участі в них кліру. Клір сам по собі є таким соціальним прошарком, який виділяється в структурі суспільства саме у зв'язку з інституційними процесами в релігійності. Тому культова діяльність, в точному її розумінні, тут можлива лише за умов нормального функціонування церковного інституту або принаймні за умов збереження його основних компонентів.

Позаінституційний варіант культової діяльності, як вже зазначалося, реалізується за допомогою обмеженого арсеналу засобів такої діяльності та звужує коло їх різновидів, не кажучи вже про втрату цілісного психологічного впливу на віруючих.

Позакультова релігійна діяльність, як і культова, має суттєві відмінності у випадку її розгортання за умов наявності релігійних інституцій і за їх відсутності.

Інституційні процеси в релігійному середовищі сприяють утворенню цілісності, здатної до саморозвитку, внаслідок чого в ній відбуваються процеси ускладнення, диференціації та саморегуляції. В ній утворюється система субгруп, що відрізняються між собою за характером діяльності /єпископат, духовенство, ченці, професійні богослови, структура органів церковного самоуправління, парафіяни і т.ін./.

Розвинутість релігійної діяльності і релігійної організації є основою багатої системи релігійних відносин. Точно кажучи, навіть на індивідуально-особистісному рівні релігійності значною мірою зберігаються сутнісні характеристики релігійних відносин. Специфіку цих відносин, тобто їхні особливості у порівнянні з іншими формами суспільних відносин, становлять саме стосунки віруючого з потойбічними силами. Відтак ці стосунки не залежать від ступеня інституалізації релігійності. Однак не можна не бачити, що вказаний аспект релігійних відносин не збігається за обсягом з тим впливом, який релігія справляє на суспільні відносини взагалі. З приводу релігії між людьми складається значно багатша система відносин, яка з необхідністю кон-

ститується в системі певних інституцій¹.

Таким чином бачимо, що якщо в сфері релігійної свідомості між індивідуально-особистісним та інституалізованим рівнями релігійності спостерігається найменша різниця, то в сфері релігійної діяльності і, особливо, релігійних відносин вона сягає своїх максим. В релігійних інституціях віруючі включаються в повнокровну систему релігійних відносин, яка є компонентом цілісного контексту суспільних відносин.

В залежності від місця релігії в структурі суспільної свідомості та ролі релігійного інституту серед інших суспільних інститутів, релігійний фактор може поширювати свій вплив на інші сфери суспільних відносин: економічну, соціальну, політичну, правову та ін. Цей вплив, природно, не є одnobічним. Всі компоненти релігійності при цьому також відчують зворотний вплив, основні її параметри змінюються. Цей процес протікає як завдяки розгортанню внутрішніх, іманентних релігійному середовищу закономірностей його життєдіяльності, так і завдяки впливові інших суспільних інститутів і їх відносин з церквою.

Специфіка діяльності більшості суспільних інституцій, що склали певний вплив на церкву в радянському суспільстві, полягала переважно в їх ідеологічній та світоглядній несумісності з нею. Тоталітарна модель влади та одержавлення усіх сфер суспільних відносин забезпечували стійку протидію церкві з боку впливових суспільних інститутів. Їх сумарна дія виливалася у надмірний негативний вплив зовнішніх факторів на церкву, визначаючи тим самим характер змін в інституалізованій православній релігійності.

В другому параграфі "Інституалізована православна релігійність в умовах становлення тоталітаризму: характер суб"ектно-об"ектних відносин" обґрунтовується неминучість протистояння

¹ Див.: Общественные отношения /социально-философский анализ/. - К.: Наукова думка, 1991. - С.162-198; Социальные отношения: познание и совершенствование. - К.: Наукова думка, 1990. - С.25-36; Общественные отношения: вопросы общей теории. - М.: Изд-во МГУ, 1981. - С.110-124.

між православними церковними структурами і встановленою в результаті революційних перетворень в суспільстві моделлю світської влади. Запрограмованість цього протистояння виводиться автором з родової ознаки тоталітаризму – монополізму та історичної ролі православної церкви в суспільстві, що склалася в результаті її "симфонії" з абсолютистською владою до 1917 р.

Загалом зіставлення характеру діяльності православної церкви за авторитарного царського режиму та функціонування тоталітарної влади дає право говорити про помітну їх схожість. Зокрема слід вказати на тотожність антропологічного компоненту соціальної доктрини церкви і тоталітарної влади, що зводився до жорсткого контролю над свідомістю людини у відповідності з певними ідеологічними установками. Ідеологічний монізм, відстоюваний ними, стверджувався як єдиний світогляд, а всі перешкоди на шляху до такого ствердження підлягали ліквідації. Ріднить їх і універсалізм мети, що її ставила церква і тоталітарний режим, вимагаючи повного підпорядкування їм.

Однак тоталітаризм як закінчене явище, природно далеко не тотожний церковному авторитаризму. Крім усього іншого тоталітаризм базується на розриві суттєвих елементів національно-історичної традиції, до яких, поза сумнівом, належали і релігійні вірування, релігійний святково-обрядовий комплекс, діяльність церкви загалом. Він базується на розмиванні чи повній елімінації традицій та утвердженості соціальної, культурної, релігійної однорідності суспільства шляхом знищення всіх суспільних інституцій, що могли грати роль основи для різнопланових референтних груп. "Тут, – зазначає К.Гаджієв, – мала місце редукція всієї багатоманітності і повноти реальної дійсності до єдиного знаменника, що ліквідувала усі небажані інститути, організації, цінності, ідейно-політичні течії, релігії, класи і т.п."¹.

За таких умов, особливо із врахуванням процесу сакралізації соціальних утопій, на яких базувався тоталітаризм, перетворення їх на своєрідну релігію, традиційна релігійність була приречена. Тим більше приреченою була інституалізована форма

¹ Гаджиев К.С. Тоталитаризм как феномен XX века. // Вопросы философии. – 1992. – № 2. – С.7.

релігійності і церква як могутня інституція, що пронизувала всі суспільні прошарки. Вона підлягала атомізації і послідовному винищенню з метою сприяння режимові у розриві соціальних зв'язків і традицій та фрагментації усього суспільного контексту. Таким чином можемо констатувати, що варіант безконфліктного востання православної церкви в тоталітаризм існував лише теоретично, на практиці така можливість нівелювалася. Особливо якщо взяти до уваги той факт, що церква, в особі її керівної еліти, не хотіла добровільно відмовлятися від традиційного для неї впливу на суспільний процес, з одного боку, та врахувати методи діяльності більшовицької влади щодо своїх політичних опонентів - з другого.

На історичній арені зіткнулися дві сили однієї і тієї ж якісної визначеності, хоча і різні за своїми потенційними можливостями. З одного боку церква, що століттями діяла в умовах автократії і утримувала за собою абсолютний вплив на духовне життя людей, з другого - молодий політичний режим, що вирізнявся яскравими тоталітаристськими задатками. На першому етапі протистояння міцного ще церковного організму та нових владних структур суб"єктно-об"єктні відносини цієї пари суспільних феноменів були надзвичайно складними. Кожен з них одночасно виступав як суб"єкт і об"єкт соціальних перетворень. Специфіка їх відносин полягала в тому, що довготривале співіснування православної церкви як інтегратора поваленого режиму та більшовизму виключало розгортання пізнавальних відносин між ними. Гносеологічний зріз об"єктно-суб"єктних відносин поступався "онтологічному" підходові, відкидаючи пізнання об"єкта таким, яким він є. Саме цим можна пояснити часто немотивовані вияви агресивності у стосунках між православною церквою і режимом нової влади.

Однак ситуація, що характеризувалася рівновагою у стосунках між церквою і світською владою, не могла зберігатися довго. Владний режим, як це вже було в історії стосунків православної церкви з державою, швидко оволодів важелями приборкання церкви. Остання під тиском світської влади втрачає ініціативу, а значить, і характеристики суб"єкта в державно-церковних стосунках, перетворюється на об"єкт препарування з боку світського режиму.

Жорсткий тиск державних чинників на церкву пояснюється специфікою ідейно-політичних установок більшовицької партії щодо релігії та церкви. Зміцнення ролі правлячої партії робить її суб'єктом не лише влади, але й права, а суспільні відносини, відповідно, - об'єктом правового регулювання, оформленого в закони держави. Таким чином релігійні відносини і церква як форма їхнього зовнішнього виразу стають об'єктом правової вседозволеності, а боротьбі з релігією та церквою надається легітимне звучання.

Тиск на православну церкву з боку влади, особливо в перші пожовтневі роки, мав переважно політичний, а не світоглядний характер. Побічним свідченням цього є зовсім різне ставлення влади до релігійних організацій, які репрезентували протестантизм, православне сектантство чи, скажімо, найрізноманітніші течії всередині самої православної церкви та до церковних структур, очолюваних патріархом Тихоном /Белавіним/.

Оскільки партія являла собою стрижень влади і з самого початку після її взяття почала перетворюватися на частину державного апарату, то безпосередні і прямі свідчення політичного характеру протиборства партійно-державних структур з церквою знаходимо в рішеннях партійних і радянських органів усіх рівнів.

Базуючись на висновках наукових досліджень та матеріалах Центрального державного архіву громадських організацій України, автор приходить до висновку про неминучість формування конформної поведінки церкви щодо тоталітарної влади. В роботі зіставляється роль в цьому процесі священоначалія РПЦ, очолюваної патріархами Тихоном та Сергієм.

На основі розглянутих матеріалів автор приходить до висновку про те, що і в дореволюційні часи завдяки альянсові, що існував у стосунках церкви з державою, можна простежити функціонування механізму, за допомогою якого церква переймала деякі риси світських владних структур, їхні підходи до вирішення тієї чи іншої проблеми. За тоталітаризму копіювання дій світського режиму стало головною умовою виживання церкви. Руська православна церква, таким чином, відроджувалась після розгрому, могла іти лише шляхом засвоєння основних рис тоталітарної системи. Не беручи до уваги моральний зріз проблеми, пов'язаний з готовністю

певної частини церковного керівництва співпрацювати з владою за всяких умов, зазначимо, що церква засвоїла негативні риси тоталітарної моделі світської влади і впроваджувала їх у життя. Саме цим, у більшості випадків, зумовлена сучасна криза в православ'ї та міжцерковні конфлікти. Вони наростали завдяки активному протистоянню церковного керівництва національним тенденціям, що проявлялися в житті церкви, її всеохоплюючій централізації, активним спробам максимально уніфікувати діяльність віруючих, одержати особливі права в порівнянні з іншими релігійними організаціями і т.п.

Оскільки однією з особливостей функціонування православного середовища в Україні в перше пореволюційне десятиліття стала спроба відновлення автокефалії, то діяльність тут РПЦ спрямовувалася, в основному, на ліквідацію цих загрозливих для неї сепаратистських настроїв. Мета цих зусиль Руської православної церкви повністю збігалася з намірами світської влади щодо України.

В третьому параграфі "Національно особливе в православ'ї і процес денационалізації українського суспільства" розглядається взаємодія церковного і світського чинників, що сприяють національному відродженню чи гальмують його.

Особливість розвитку тоталітарного режиму, що почав формуватися в пожовтневий період на території нашої країни, поза всім, полягала у створенні величезної держави унітарного зразка. Наростаюча нетерпимість тоталітарної влади щодо релігії та церкви ставала, як це показано у попередньому параграфі, загальним явищем. Однак стосовно національно-церковних рухів цей механізм діяв специфічним чином. Вся його сила у вказаному напрямі почала проявлятися лише тоді, коли повною мірою розгорнулося будівництво унітарної держави - СРСР, що активізувало процес денационалізації етносів, державні утворення яких входили до складу Союзу. Збереження національно особливого, в якій сфері життя суспільства воно б не проявлялося, є антиподом не лише імперського державного устрою. Навіть на доктринальному рівні воно суперечить марксистському розумінню суспільного прогресу. В його основі лежить ідея класової боротьби пролетаріату. Національне питання, відповідно, розглядається саме з точки зору цієї боротьби. Людське суспільство стратифікується за класовою ознакою. Горизон-

тально-класовий його поділ не визнає національних кордонів. У відповідності з марксистським вченням класовий поділ суспільства відіграє фундаментальну роль в порівнянні з усіма іншими особливостями його поділу, включаючи національно-етнічний.

Практична реалізація цієї доктрини не передбачала існування в рамках унітарної наддержави державних утворень з реальними ознаками самостійності. Оскільки автокефальна православна церква є атрибутивним елементом незалежної держави, то і її утворення в Україні в той період було неможливим.

Однак відтворення адекватної картини, що прояснює обставини, пов'язані з появою, розвитком та занепадом руху за автокефалію православ'я в Україні в 20-40-х роках, вимагає різнопланової оцінки цього явища. Автор пішов шляхом синтезу оцінок автокефального руху, що існують в релігієзнавчій літературі. Не абсолютизуючи жодної з них, дисертант прийшов до висновку про те, що занепад цього руху слід виводити з двох причин: протистояння автокефальним церковним структурам політичних чинників та внутрішніх факторів, таких як неканонічність єпископату УАПЦ, відсутність єдності між різними течіями прибічників автокефалії, спроби реформації церковних канонів і т.п.

Безумовно, провідну роль у занепаді автокефального руху відіграла перша група чинників, хоча можна стверджувати, що внутрішні нелади в УАПЦ несли в собі цілком реальну можливість занепаду цієї церкви і всього національно-церковного руху в Україні того періоду. Однак за сприятливих зовнішніх умов церква могла б їх подолати. Історично склалося так, що УАПЦ розвивалася в несприятливих для національного відродження умовах. Виняток складав тільки той короткий період її еволюції, коли вона користувалася підтримкою національно орієнтованих політичних сил.

Як і всякий церковний рух, що спрямований на національне відродження, національно-церковний рух в Україні намагався спертися на владні структури, які відстоювали державну самостійність України. В залежності від своєї політичної зорієнтованості Центральна Рада, Гетьманський уряд Скоропадського і особливо Директорія надавали, більшою чи меншою мірою, підтримку національно-релігійному рухові. Єдність національно-церковного руху з політичними силами відповідної орієнтації неважко простежити і в

наступні періоди історії України.

Таким чином бачимо, що національно-релігійний рух може розвиватися ефективно лише за умови підтримки з боку більш широких національних рухів. Природно, що протилежну дію на релігійно-церковне середовище національної орієнтації справляють чинники, що ведуть до уніфікації суспільства та денационалізації його інститутів. Стосовно періоду перших повоєнних років слід сказати, що такими чинниками були владні структури більшовицької орієнтації та Російська православна церква. Ця протиприродна спілка двох непримиренних суспільних сил забезпечувалася їх спільним прагненням до жорстко централізованої моделі влаштування держави і відповідної церковної конструкції.

Друга половина 30-х років позначилася цілковитим занепадом національно-релігійного руху в Україні. На цьому історичному етапі вже не знаходимо різниці у ставленні світського режиму до котроїсь із церков, незважаючи на їх віросповідні чи національні пріоритети. Церковні інститути діють у максимально звужених рамках, вони повністю підконтрольні владі, єдиною формою порятунку для них стає абсолютна конформність.

Водночас слід зауважити, що жорстко централізований устрій держави давав можливість для проявів такої конформності лише тим церквам, які за своєю сутністю були тотожними фаворизованим суспільним інститутам і могли проводити відповідну політику в релігійному середовищі.

Четвертий параграф першої глави "Релігійність як позасистемний елемент "соціалістичного способу життя"" присвячено розгляду діяльності православної церкви на різних етапах життя суспільства, керовано світським режимом особистої влади. Характерними особливостями цього періоду еволюції інституалізованої православної релігійності було повне підпорядкування церкви світській владі, спроби використання нею політичної кон'юнктури заради зміцнення своїх позицій, етатистські прояви держави щодо церкви та намагання використати її в справі утвердження пріоритетів зовнішньої політики СРСР.

Різні модифікації світського режиму забезпечували церкві і різні можливості для її діяльності. Однак жодна з цих модифікацій не вийшла за рамки ортодоксальних підходів до релігійності

як позасистемного елемента "соціалістичного способу життя". Ідеологічний апарат у всі часи відстоював цю тезу, частково поступаючись нею лише під тиском обставин, пов'язаних, як правило, з міжнародною обстановкою. Попри усі відмінності у становищі церкви в суспільстві, весь період, що датується серединою 30-х - кінцем 80-х років, може об'єднуватися спільною ознакою: тим чи іншим ступенем її несвободи. Найбільшим недоліком релігійознавчих досліджень попередніх років, що стосувалися інституалізованої православної релігійності, є те, що вони майже повністю виключали розгляд впливу зовнішнього фактора на церкву. Її розвиток у більшості випадків подавався як такий, що протікав за іманентними законами, а це спотворювало картину еволюції православної релігійності.

Значне місце в даному параграфі відведено розгляду концепції "соціального служіння" РПЦ, націленого на включення церкви в соціально-політичний контекст життя країни. Розглянувши принципи "богословських мостів", "літургії після літургії" та "контекстуальності богослов'я" і побудовану на них соціальну доктрину православ'я, автор приходить до висновку, що "соціальна дияконія" церкви розвивалася лише в дозволеніх світським режимом формах і напрямках.

Оскільки кожна соціальна система базується на певних ідеологічних постулатах, то принципіві зміни в житті інституцій, що входять до її складу, стають можливими лише за умов реформування чи зміни самих цих постулатів. Отже, зміни в житті церкви могли настати лише тоді, коли в очах суспільства вона перетворювалася в невід'ємний елемент існуючої соціальної системи. Природно, що такі перетворення не могли відбуватися блискавично, особливо якщо мати на увазі тривалість періоду аномальних відхилень від нормальних суспільно-церковних стосунків та кількість найрізноманітніших збитків, завданих церкві. Реформування системи "реального соціалізму", розпочате в 1985 р., відкрило можливості для зміни у соціальному статусі церкви та перетворення її на реального учасника суспільно-історичного процесу, хоча і не давало ще достатніх можливостей для розгортання таких змін.

Друга глава дисертації "Православна релігійність в умовах нормалізації державно-церковних стосунків та національно-релігійного відродження в Україні", що експлікує авторське розуміння динаміки розвитку інституалізованої православної релігійності в умовах незалежної України як процесу її переорієнтації на національні цінності, складається з чотирьох параграфів.

Перший параграф даної глави "Відмирання етатистських тенденцій і розвиток інституалізованої православної релігійності в процесі оновлення українського суспільства" присвячено розгляду одного з найскладніших явищ процесу еволюції інституалізованої православної релігійності в сучасній Україні - зародженню незалежної церкви в умовах поступального відмирання інтеграторів тоталітарного суспільства.

Основні особливості цього етапу розвитку інституалізованої православної релігійності пов'язуються автором із загальним процесом суспільних перетворень, започаткованим у 1985 р. Хоча реальне покращення умов життєдіяльності православних церковних інституцій в Україні датується лише 1989 р., слід зауважити, що "перебудовчий" період підготував ґрунт для вирішення наріжних проблем буття церкви. Розглядаючи ці питання, автор вважав за необхідне акцентувати увагу на тих змінах у церковному середовищі, які відбувалися в другій половині 80-х років у РПЦ, оскільки православні церковні структури організаційно входили до її складу. З цієї точки зору дисертант аналізує рішення ряду Помісних і Архієрейських соборів РПЦ цього періоду в царині змін церковної архітектоніки, вирішення кадрової проблеми, розвитку видавничої діяльності і т.п. Поруч з цим розглядаються і основні етапи розвитку соціально значущої діяльності церкви.

Зміни в цих сферах функціонування інституалізованої православної релігійності, навіть після втрати РПЦ своєї організаційної монолітності, мали визначальний характер для подальшого розвитку православного середовища в Україні. Задана ними інерція зберігається досі в усіх без винятку православних церквах, що діють сьогодні в нашій країні.

Необхідність цих змін накопичувалась роками, однак можливість їхнього здійснення з'явилася лише у зв'язку з поступовим відмиранням рецидивів етатизму в державно-церковних стосунках.

Міжцерковна напруженість в Україні зводить більшість із започаткованих тут змін до суто номінального значення. Однак можемо констатувати, що значні свободи в діяльності церкви розширили її можливості і як сакрального, і як соціального інституту. У сфері суспільної діяльності це призвело до пошуку церквою таких форм соціально значущої діяльності, які б відрізнялися від подібної активності секулярних інститутів, а також до відмови від навіязаних їй свого часу форм "соціальної дияконії".

Однак процес відмирання етатистських тенденцій не є прямолінійним. Це з усією очевидністю можна продемонструвати на прикладі взаємин молодої Української держави з православними церквами, що діють на її території. Йдеться про активні спроби політичного та державного чинників коригувати діяльність цих церков. Ці за своєю суттю неетатистські вияви мають, щонайменше, два виточки. З одного боку, вони живляться завдяки самій природі православних церков, яка передбачає високу ступінь підпорядкування їх світській владі, а з другого - намаганням влади використати церкву для утвердження в суспільстві певного комплексу ідей.

В даному випадку йдеться про використання церкви з метою ствердження ідей національного відродження, зміцнення державності і т.п. Цим визначається утворення блоків між церковним та світським елементом радикальної національної орієнтації. Саме в царині державно-церковних стосунків, на думку Мирослава Мариновича, період невинності нашого державного немовляти вже минув. "Утручання держави /і навіть колишніх правозахисників, котрі стали депутатами!/, наприклад, у справі Церкви, очевидне... Проблема домінування Московської патріархії справді існує, але вирішувати її через адміністративний бліцкриг щонайменше немудро"¹.

Аналіз втручання держави у справи церкви переконує в тому, що етатистські прояви доби правління комуністичного режиму і неетатистські акції націонал-радикалів за своїм механізмом не відрізняються одне від одного. Однак очевидно, що причини цих зовні схожих явищ зовсім різні. В першому випадку етатистські акції живилися суто внутрішніми причинами, що крилися в самому

¹ Маринович Мирослав. Близк і вбогість українського правозахисного руху // Сучасність. - 1992. - № 12. - С.27.

режимові. В другому - основним їхнім збудником є зовнішній фактор. Стосовно православних церков в Україні - це діяльність Московської паріархії з утримання православного населення нашої країни у сфері впливу Росії.

Саме зовнішній чинник зумовлює "адміністративний бліцкриг", що реалізується державними органами. Він примушує політиків абсолютизувати проблему незалежності церков, що діють на території країни, підтримувати найменші імпульси національної переорієнтації церков і дій окремих релігійних діячів, що нерідко носять суто афективний характер. Неостатистські прояви у сфері церковної політики України надзвичайно актуалізують проблему співвідношення національного і релігійного.

Ця проблема розглядається автором у другому параграфі "Специфіка рефлексування ідеї національного відродження православним середовищем у сучасній Україні". Тісний зв'язок національного та релігійного, релігійності та ціннісного універсуму нації є очевидним. Антиуніфікаційні тенденції неважко простежити в різних релігіях і діяльності церков. Православ'я займає тут особливе місце. Воно є національним за своєю сутністю і структурною побудовою. Православна церква протягом усього періоду у східнослов'янських землях не лише асимілювала національне забарвлення культурно-духовного комплексу цих народів, але й певним чином пов'язувала себе з політичними установками суспільства та його інститутами. Тому не випадковим є те, що усі без винятку спроби здобуття автокефалії православних в Україні збігалися із сплесками національного відродження чи спробами державотворчості нашого народу.

Природно, що православне середовище України демонструвало і демонструє різне ставлення до ідеї національного відродження. Це відповідно позначилося і на ставленні віруючих до питання автокефалії їхньої церкви, що являє собою сакралізований вираз самодостатності нації. В процесі національного відродження в Україні, на думку автора, в православному середовищі сформувалося дві моделі здобуття автокефалії: радикальна і поміркована. Першу з них уособлювала собою відроджена в 1989 р. УАПЦ, другу - УПЦ. Прибічники радикальної моделі здобуття автокефалії при підтримці відповідних політичних сил проголосили свою церкву незалежною всупереч церковним канонам. УПЦ намагалася і намагається досягти цього статусу на канонічній основі.

Церковний розкол, що оформився в Україні в 1989-1990 рр. і став основою для подальшого організаційного поділу церкви, за переконанням дисертанта, став можливим завдяки неадекватним підходам і оцінкам священноначалія РПЦ процесів, що відбувалися в цей період у православному середовищі України. Послідовно Архієрейські собори РПЦ у січні та жовтні 1990 р. надали Українській православній церкві самостійність в управлінні. Це сталося вже після того, коли в Україні конституювалася Українська автокефальна православна церква. Протидія Московської патріархії у наданні православним нашої країни повної канонічної незалежності, разом з прорахунками керівництва УПЦ, призвела згодом до утворення в Україні ще однієї православної церковної структури - Української православної церкви - Київського патріархату.

Невдача з заснуванням незалежної помісної церкви ініціювала появу ідей "національної церкви". Вона виношувалася різними політичними силами і розумілася ними по-різному. Розвиток самої ідеї "національної церкви" і відповідні спроби її реалізації пішли, в основному, у двох напрямках. Частина прихильників цієї ідеї розуміла "національну церкву" як таку церковну організацію, що, зберігаючи свої конфесійні особливості, сприятиме процесу відродження нації. "Національна церква" ототожнювалася ними з поняттям "церква національної орієнтації". Інші ж, ігноруючи поліконфесійність українського суспільства, бажали забезпечити одній з церков виняткові умови розвитку, аж до приєднання до неї інших церковних формувань. Тут "національна церква" дорівнювала поняттю "панівна", "державна" церква.

Другий підхід виявив свою цілковиту нежиттєздатність, хоча і знаходив певну підтримку серед частини православного та греко-католицького єпископату. Він справив виключно дестабілізуючий вплив на релігійне життя в країні, побіжно стверджуючи, що національне і релігійне при всій їхній близькості ніколи не були тотожними характеристиками суспільного життя.

Історичні реальності та сучасний розвиток суспільства переконують у тому, що жодна з церков не здатна відігравати роль "національної". Єдиним результатом протистояння між ними може стати

певне розширення сфери впливу на населення того чи іншого регіону. А це вело і вестиме до затяжного конфлікту між ними.

Події останніх років свідчать про те, що активний процес національного відродження торкнувся усіх без винятку релігійних організацій. Навіть ті з них, і передусім УПЦ, що раніше справедливо звинувачувалися у відчутній прихильності до традицій російського православ'я, сьогодні еволюціонують у бік надання переваги національній релігійно-духовній традиції.

Історично в Україні склалася така релігійно-церковна ситуація, що утворення тут єдиної церкви стало принципово неможливим ні на якій основі, тим більше на основі національної ідеї. В той же час процес національного відродження, одночасно суб'єктом і об'єктом якого є православні церкви, що діють в Україні, справив помітний вплив на подальший розвиток інституалізованої православної релігійності. Останнім часом різне ставлення цих церков до національних цінностей призводило до дезінтеграції православного середовища та болючих розколів у ньому. Однак загальна тенденція взаємовпливу релігійного і національного така, що після відповідних перетворень у ставленні різних православних церковних структур до національних цінностей останні будуть відігравати роль інтегратора православного середовища в Україні.

Різне ставлення православних до національних цінностей призвело свого часу до розгортання в Україні міжцерковного та міжконфесійного конфліктів. Їхні причини та динаміка розвитку подій у стосунках між церквами аналізуються в третьому параграфі "Православні церкви в Україні в контексті міжцерковного конфлікту". Міжцерковний конфлікт в Україні є складним синтетичним явищем суспільного життя, яке мало досить довгу передісторію, пройшло у своєму розвитку кілька чітко визначених фаз і буде мати довготривалі наслідки для релігійно-церковного життя в республіці в перспективі. Однак, як вважає автор, ефективного вивчення самого конфлікту та його впливу на характер православної релігійності в Україні неможливе без визначення і розгляду окремих, найважливіших його аспектів. До їх переліку, поза сумнівом, свідомо випустивши лише історичний аспект, слід віднести економічний /майновий/, соціальний, соціально-психологічний, політичний та ідейний чи догматичний аспекти конфлікту.

За переконанням дисертанта, провідна роль у розгортанні міжконфесійного конфлікту в Україні належить саме політичним чинникам, до складу яких він включає геополітичні зміни різних історичних епох, етатистські вияви держави щодо церкви, інші деформації в державно-церковних стосунках, а також вплив політичних формувань на церкву. Авторська концепція розгляду міжконфесійного та міжцерковного конфліктів передбачає вивчення цього феномену на основних напрямках /греко-католицько-православному та міжправославному/ та різних рівнях /внутрішньому та міжнародному/.

Основною греко-католицько-православного конфлікту дисертант вважає насильницьку ліквідацію Української греко-католицької церкви в 1946, 1949 рр. Її відродження було неминучим, а передача майна, що належало свого часу греко-католикам, у володіння РПЦ робила конфлікт між церквами запрограмованим. У параграфі показано еволюцію поглядів священноначалія РПЦ на проблему православно-греко-католицьких стосунків, доведено недостатність зусиль РПЦ, спрямованих на усунення основ можливого конфлікту та захист панправославних інтересів у Галичині. Як на одну з головних причин загострення міжконфесійного конфлікту автор вказує на відсутність превентивних кроків з боку владних структур, що вели б до вирішення суперечностей між церквами, а також на нездатність церковної ієрархії виконувати посередницькі функції між конфліктуючими сторонами та на високий ступінь політизації релігійного середовища. Теоретичні висновки автора в питаннях розгортання конфлікту та пошуку можливих шляхів його подолання базуються на результатах соціологічних досліджень, що проводилися за його участю.

Як у випадку православно-греко-католицького, так і міжправославного конфлікту, автор пішов шляхом паралельного розгляду внутрішнього та міжнародного їх аспектів. У першому випадку аналізуються взаємовідносини "РПЦ-УГКЦ-Ватікан", в другому - "РПЦ-прибічники поміркованої моделі здобуття автокефалії-прибічники радикальної моделі-інші помісні православні церкви".

В результаті їх розгляду автор прийшов до висновку про те, що, поминувши етап силового протистояння православних та греко-католиків, конфлікт між їхніми церквами перейшов у фазу природного

протистояння та змагання між християнськими церквами, що орієнтуються відповідно на східну і західну традиції. Що ж до міжправославного конфлікту, то умовою його згасання дисертант вважає складну систему дій та компромісів, у результаті якої відбудеться об'єднання православних навколо того духовного центру, котрий зберігає потенційну можливість до утворення в Україні помісної церкви канонічним шляхом.

Проблема такого об'єднання, що є неодмінною умовою одержання православними нашої країни канонічної автокефалії, розглядається в четвертому параграфі "Мінімізація міжправославних протиріч в Україні: умови реалізації та варіанти розвитку".

Протиприродність міжправославного конфлікту в Україні була очевидною для його суб'єктів протягом усього часу існування міжцерковної напруженості. Об'єктивно, особливо з урахуванням процесу переорієнтації православних усіх юрисдикцій на національні цінності, міжцерковні суперечності, що існували між ними, сьогодні майже повністю знівелювалися. Міжправославний конфлікт в Україні є згубним не тільки з точки зору діючих тут церков, але й з точки зору вселенського православ'я. Це породило серію ініціатив, що висувалися ієрархами цих церков з метою врегулювання конфлікту та об'єднання православних. Однак жодна з них не була реалізована.

Аналіз вказаних ініціатив приводить до висновку про розуміння церковною повнотою тих принципів, на основі яких може відбутися об'єднання православних в Україні. Найважливішими серед них є принцип об'єднання на основі канонічної церкви та врахування в процесі цього об'єднання інтересів усіх суб'єктів конфлікту.

Центральною проблемою, пов'язаною з можливістю мінімізації міжправославних суперечностей в Україні, продовжує лишатися врегулювання інтересів єпископату, що належить до різних юрисдикцій. Дисертант вважає, що міжправославний конфлікт не може бути вирошений без втручання державовладного чинника, що покликаний не лише відіграти посередницьку роль між його учасниками, але й виступити гарантом захисту інтересів кожною з церков і, перш за все, їхнього єпископського корпусу.

Відчутною перепоною на шляху врегулювання міжконфесійних та міжцерковних конфліктів в Україні виступає значна політизація релігійного середовища та активне втручання політичного чинника у внутрішньоцерковні справи. Аналізу причин та механізму політизації церкви, а також виявленню взаємодії православних церков з політичними організаціями різного спрямування присвячена третя глава дисертаційного дослідження "Суспільно-політичний процес в Україні кінця 80-х - початку 90-х років і православні церкви".

Перший параграф "Причини та механізм політизації релігійного середовища в умовах сучасної України". Політична активність релігійно-церковного середовища за тоталітаризму змінювалася в залежності від внутрішньої трансформації режиму світської влади. Останній на всіх етапах свого існування жорстко контролював цю сферу життя церкви, не допускаючи помітної її активізації або пригнічуючи її. Політична активність церкви, як і соціальна її діяльність, довгий час реалізовувалася в урізаному вигляді і в точно заданих зовні формах.

В такому вигляді вона мала два чітко окреслених аспекти, що суттєво різнилися за своєю питомою вагою: зовнішній і внутрішній. Перший з них реалізовувався через участь церкви в роботі міжнародних релігійних організацій, багатосторонніх та двосторонніх контактах з іншими церквами. За своїм змістом він являв собою сакральний вираз внутрішньої та зовнішньої політики правлячого режиму. Внутрішній аспект політичної активності церкви зводився цим режимом до мінімуму, оскільки сама вона визнавалася позасистемним елементом існуючого суспільного устрою.

Природно, що перелічені аспекти політичної активності православного церковного середовища не вичерпують усіх його проявів навіть за тоталітарного режиму. Досить згадати хоча б про дисидентство. Чимало його представників були водночас і церковними діячами. Політична пасивність релігійно-церковного середовища, таким чином, не була його природним станом, а зумовлювалася обставинами життєдіяльності церкви. Світова практика свідчить про надзвичайно високу політичну її активність та зацікавленість політиків у підтримці з боку церкви.

Суспільно-політична система, що утворилася в результаті революції 1917 р., являла собою виняток із загального правила ще й

тому, що в ній не лише церква трактувалася як позасистемне утворення, але й сама сфера політичної діяльності вирізнялася своєю нерозвиненістю. За умов однопартійності політична позиція церкви чи окремих її діячів зводилася до їхньої лояльності чи нелояльності системі, що ідентифікувалася з правлячою партією.

Відхід від однопартійної політичної системи, відчутне послаблення ідеологічного контролю над церквою та утвердження політичного плюралізму як однієї з основ подальшого розвитку суспільства і слід вважати основою легалізації справжнього рівня політизації релігійного середовища.

За умови активного формування нових політичних угруповань, відродження церков та серії виборчих кампаній до представницьких органів влади усіх рівнів, нормальне входження церкви в політичний процес було практично неможливим. До цього слід додати деформації в державно-церковних стосунках, нівелювання національних особливостей церков, що діяли в Україні, аж до фізичного знищення окремих церковних структур. Перелічені фактори і зумовили, на переконання дисертанта, високий ступінь політизації релігійного середовища.

Потреби вирішення проблем, що накопичилися у сфері церковного життя, та інтереси певних політичних сил накладалися, породжуючи надзвичайну активність віруючих, що нерідко виходила з-під контролю церковної еліти.

Православна церква, що за своєю природою мала достатньо важелів для регуляції політичної активності мас, швидко відчула згубність процесу надмірної політизації релігійного середовища. Тому саме вона пішла на застосування специфічних методів гальмування участі своїх віруючих у політиці. Автор простежує такі спроби церковної еліти на прикладі РПЦ та православних церков, що діють в Україні. В результаті вивчення цього питання він робить висновок про те, що політичний чинник використовується, як правило, такими церковними формуваннями, які невдоволені своїм становищем у суспільстві і прагнуть до розширення сфери свого впливу.

Дисертант також вважає, що процес політизації церковного середовища породжує взаємну зацікавленість церкви і політичних

формувань. Тому цей процес значною мірою не підконтрольний церковній еліті, а контролюється і політичними організаціями.

Особливості взаємодії політичної та релігійної сфер життя сучасного українського суспільства розглянуті у другому параграфі даної глави "Суспільно-політичні об'єднання та православні церкви в Україні: проблеми взаємовідносин". Найбільшу активність у напрямі пошуків об'єднання своїх зусиль з церквою виявили ряд політичних партій, суспільно-політичних рухів, молодіжних та інших політизованих об'єднань. Виходячи із положень їхніх статутних та програмних документів, а також матеріалів різноманітних форумів політичних організацій, дисертант аналізує ставлення до православних церков з боку більшості політичних формувань, що діють в Україні.

Цей аналіз дозволяє зробити певні висновки, що стосуються всього сучасного політичного спектру нашої країни. По-перше, релігійна проблематика, а значить і відчутні зв'язки політичних формувань з церквою, будуть характерною особливістю небагатьох політичних партій, рухів і т.п. Тотальна зацікавленість політиків проблемами церкви була даниною тому часу, коли питання забезпечення принципу свободи совісті і віросповідної рівності були надзвичайно актуальними для всього суспільства. Тому з певністю можна стверджувати, що частина політичних формувань, задекларувавши своє ставлення до релігії та церкви в програмних документах, не буде надалі активізувати свою діяльність у церковному середовищі.

Інші більш чітко визначаються у своїх пріоритетах у церковній сфері. Практика довела, що політична партія загальнонаціонального рівня не може існувати як єдина організація, орієнтуючись одночасно на кілька церков, особливо якщо ті знаходяться у стані конфронтації між собою.

Загалом же православне середовище цікавить політичні формування, в основному з причин різного ставлення віруючих до широкого спектру національних цінностей. В міру нівелювання цих розбіжностей буде спадати й інтерес політиків до православних церков. У свою чергу лідери церков змушені шукати підтримки у

політичних сил відповідної орієнтації. Згасання міжправославного конфлікту та об'єднання розрізнених частин єдиної колишньої церкви призведе, на думку дисертанта, до відходу їхніх керівників від політичної заангажованості та переорієнтації на пошуки взаємопідтримки з державовладними структурами, що найбільше відповідає природі і традиційній моделі поведінки православної церкви.

Аналіз взаємозв'язку церкви з іншими суспільними інститутами, зокрема з політичними партіями та іншими об'єднаннями громадян, доповнюється в роботі вивченням та прогнозуванням впливу процесів, що відбуваються в інституалізованій православній релігійності в Україні, на інші православні церкви та на формування в нашій країні нової конфесійної карти. Ця проблематика об'єднана в четвертій главі дисертації "Інституалізована православна релігійність в Україні і формування нової моделі міжцерковних стосунків".

В першому параграфі "Автокефалія православної церкви в Україні як геополітична проблема" автор розглядає питання здобуття автокефалії православними нашої країни в контексті сучасних українсько-російських стосунків та ситуації, що склалася у вселенському православ'ї. Вище вже йшлося про пряму кореляцію державного устрою на традиційній території проживання того чи іншого етносу з внутрішнім влаштуванням православних церков та їхнім статусом у структурі вселенської церкви. Сьогодні проблема автокефалії православних в Україні має також чітко визначений геополітичний аспект. Вона виступає не лише як суто церковна, але є і помітним фактором українсько-російських стосунків взагалі та ситуації у світовому православ'ї.

Штучне стримування процесу надання автокефалії православним в Україні пояснюється намаганням священноначалія РПЦ утримати їх у сфері свого впливу заради забезпечення лідерства своєї церкви у православному світі та синхронізації поведінки церкви з політикою Росії щодо України. Історичне коріння цього явища виводиться автором з відомої теорії "Третього Риму". Спираючись на її політичне, а не есхатологічне прочитування, це імперська влада Росії активно використовувала церкву як інструмент внутрішньої і зовнішньої політики. Тодішні підходи

до широкого комплексу політичних, територіальних, церковних та інших питань перебрала і тоталітарна влада. Вона також покладає на РПЦ роль патронажу над православними церковними структурами країн Східної Європи та уніфікування релігійного життя всередині країни.

Сьогодні РПЦ потрапила в таку ситуацію, коли вона не здатна безпосередньо здійснювати контроль над іншими помісними православними церквами, оскільки такий контроль над колишніми державами-союзницями не може здійснювати і правонаступниця СРСР - Російська Федерація. Тому, орієнтуючись на політику Росії щодо колишніх республік СРСР, церква докладає зусиль до гальмування відцентрових процесів всередині самої себе. Геополітичні змагання Росії за можливість впливу на суміжні з нею держави знаходять підтримку в особі РПЦ, яка намагається зберегти зверхність над православними церковними структурами, що діють на територіях країн СНД.

Природно, що геополітичний зміст цієї діяльності Московської патріархії одержує сакральне забарвлення і викликає до життя богословські новації, що мають на меті обґрунтування особливого її статусу на території колишнього СРСР. З цієї точки зору заслуговує на особливу увагу аналіз позиції РПЦ в питанні прозелітизму та висунута її богословами теза про "канонічну територію" їхньої церкви.

Значна втрата РПЦ підтримки з боку влади та необхідність протистояння наступові інших церков призвели до негативних оцінок прозелітизму з боку Московської патріархії.

Для розуміння ролі церковного фактора в геополітиці слід детальніше зупинитися на аналізі понять, пов'язаних з прозелітизмом та претензіями РПЦ на виняткові права своєї церкви на "канонічній території". Природно, що кожна церква, як і інша соціальна інституція, досягнувши певного рівня впливу в суспільстві, прагне закріпити свої позиції звичаєвими чи юридичними засобами. Як і кожне соціальне явище, що перебуває у діалектичному зв'язку з іншими явищами та процесами, таке узаконення свого пріоритету церквою в різні історичні періоди може відігравати як позитивну, так і негативну роль з точки зору суспільного прогресу. Абсолютно очевидно, що у сьогоденному взаємозалежному світі ступенчате обмеження особи, соціальної групи чи населення на певних

територіях, в найрізноманітніших сферах їх життєдіяльності, веде до непрогнозованого їх збіднення. Прикладів такого насильницького коригування інтересів та пріоритетів людей ХХ століття дало надзвичайно багато. Більшість із них пов'язані з функціонуванням тоталітарних режимів найрізноманітнішого спрямування. Саме тоталітаризм характеризується нетерпимістю, агресивним страхом перед конкуренцією та витонченим механізмом насильницького нав'язування своїх цінностей, що видаються пропагандистським апаратом за найвищі досягнення у відповідних сферах людської діяльності.

Спроби церкви обмежити населення певної території у свободі віросповідного вибору і є наслідком її діяльності в умовах тоталітарного режиму, відбитком його методів. Такі погляди в РПЦ закріплювалися століттями, коли церква займала привілейовані позиції серед інших релігійних організацій.

Протистояння прозелітизму та спроби заблокувати доступ іншим церквам на "свою канонічну територію" перечить не лише логіці історичного розвитку людства, але й основам християнського віровчення. Адже, виходячи з християнського розуміння свободи волі людини, що лежить в основі таких кардинальних для доктрини християнства категорій, як "гріх", "спасіння", "воскресіння" та інших, обмеження особи у праві вибору тієї чи іншої моделі її діяльності, по суті, позбавляє її можливості досягнення кінцевої мети життя кожного віруючого - порятунку у потойбічному світі.

Таким чином, претензії всякої церкви на визначення своєї "канонічної території" є безпідставними з усіх точок зору, за винятком тієї, що формує вузькокорпоративний інтерес даної церкви. Зрештою може йтися лише про історичну територію традиційного поширення тієї чи іншої віросповідної доктрини і відповідної церковної інституції, інакше ми не знайдемо місця для більшості різноконфесійних утворень, що складають собою релігійно-церковне середовище на будь-якій території.

Згадані положення доповнюються намаганням священноначалія РПЦ ігнорувати процес суверенізації адміністративно-територіальних одиниць колишнього СРСР, зберігаючи єдність Московського патріархату. Оскільки патріархат, на думку Священного Синоду РПЦ, це ... "не політичне, не національне і навіть не географічне по-

няття. Патріархат являє собою церковно-канонічну реальність, утворену для підтримки єдності церковних структур, що входять до його складу. Московський патріархат і надалі буде іти шляхом зміцнення єдності і соборності епархії та їх об'єднань, що складають його..."¹

Обґрунтування домінанти сакрального значення церковного інституту та недоцільності його трансформації відповідно до політичних змін у суспільстві визначає позицію РПЦ у питанні надання автокефалії котрійсь із своїх складових. Повністю контролюючи ситуацію і будучи залежною від політики, яка проводиться світськими владними інститутами, Церква-Мати, особливо враховуючи вікову практику її орієнтації на світських політиків, буде використовувати усі можливості для гальмування процесу виходу до незалежності котроїсь із своїх частин, а надто такої вагової, якою для РПЦ є православні церковні структури, що діють в Україні.

Виходячи з цього, неважко побачити, що, відмовивши УПЦ у її праві на автокефальне буття, Московська патріархія лише поглибила втручання церкви в геополітичний процес, нав'язуючи віруючим політичні за своєю суттю рішення, підміняючи молитовне спілкування намаганням зберегти організаційну єдність державних та церковних утворень, що перебувають під впливом Росії.

З початком розпаду СРСР і утворення на його території незалежних країн, що активізувало участь православних церков у геополітиці, почався глибинний процес утворення нової моделі міжконфесійних та міжцерковних відносин і перерозподілу сфер впливу релігійних організацій. Події, пов'язані з формуванням нової конфесійної карти України і роль у них православних церков, що діють на території республіки, безпосередньо витікають з геополітичної діяльності церков.

Основні принципи формування стосунків між церквами в Україні та характер перерозподілу сфер їхнього впливу розглядаються в заключному параграфі "Православні церкви в конфесійній структурі України".

¹ Заявление Святейшего Патриарха Алексия II и Священного Синода Русской Православной Церкви // Журнал Московской патриархии. - 1992. - № I. - С.8.

На становлення нової моделі міжцерковних зносин в Україні та її конфесійної карти впливає дві групи чинників. Одна з них пов'язана з найширшими змінами, що відбулися в нашому суспільстві в останні роки, в тому числі і з тими, які прямо не стосуються релігійно-церковного середовища. Вони служать фоном, на який Церква змушена орієнтуватися, та базою для змін в ній самій.

Друга група чинників, що суттєво впливає на розвиток нової моделі стосунків між церквами та визначає їхній вплив в різних регіонах країни, пов'язана безпосередньо із внутрішніми змінами в релігійно-церковному середовищі, оптимізацією умов існування релігійних утворень.

Нинішній рівень демократизації нашого суспільства та можливості, які відкрилися перед церквами у зв'язку з розгортанням цього процесу, в принципі, створюють усі умови для їх нормального функціонування та взаємодії. Однак релігійне середовище явно відстає від темпів демократизації суспільства в цілому. Саме цим пояснюється побутування в православному церковному середовищі України згадуваних уже ідей "національної церкви", "канонічної території" і т.п. Сьогодні стає ясно, що гармонізація інтересів церков і релігійних організацій, що діють в Україні, прямо залежить від еволюціонування самих цих суспільних інституцій в напрямку моделі демократичного розуміння і влаштування церковного життя і міжцерковних стосунків.

Основною перепорою, особливо для православних церков, на шляху до цього стоять наслідки їхньої тісної співпраці зі світською владою, що спричинили до асиміляції церквами негативних рис владних моделей минулого. Вще нам вже доводилося говорити про своєрідне віддзеркалення ними у своїй діяльності особливостей функціонування тоталітарної влади. Сьогоднішні спроби окремих православних церковних формувань зарезервувати за собою якісь особливі права в Україні є прямим наслідком проникнення тоталітаристських настроїв у православне середовище. Поруч з цим слід вказати також і на спроби цих церков монополізувати вплив на релігійно-духовне життя населення на значних територіях. Ці спроби є не чим іншим, як виявом наслідків тривалого копіювання світського режиму особистої влади.

Надія деяких, в тому числі і православних, церков на збереження такого впливу базується на плеканні ними особливих стосунків з владою. Однак такі стосунки в умовах становлення демократичного суспільства приречені на відмирання, адже демократія передбачає рівні можливості для задоволення релігійних потреб віруючих, незалежно від їхньої конфесійної належності. За таких умов усі церкви мусять перебувати в ідентичних обставинах, що і послужить гарантом їх вільного розвитку.

Нова конфесійна карта України буде характеризуватися складною конфігурацією церковних юрисдикцій, на противагу монопольному впливові котроїсь із цих церков в минулому. Особливе значення для України буде мати перерозподіл зон впливу між православними та греко-католицькою церквами. Сьогодні можна виділити зони домінування, дифузійного взаємопроникнення та мінімальної присутності цих церков у різних районах України. В жодній з них ніщо не вказує на можливість відродження віросповідної єдності прихильників православ'я і греко-католицизму. Тому в основі стосунків цих, як і інших, церков мають бути принципи віросповідного плюралізму та шанобливого ставлення до віросповідних меншин.

Християнські оцінки віросповідної рівності меншин і більшої витікають із антиномічної оцінки людського роду як єдності, що має спільні витoki та відзначається неповторністю кожної людської особистості, незалежно від її расової, національної, культурної чи релігійної належності.

Природно, що повне задоволення потреб меншин, в тому числі і у сфері віросповідної свободи, можливе лише у суспільстві з певним рівнем матеріального добробуту, розвинутої демократії та правових механізмів регулювання в усіх сферах соціального життя. Встановлення віросповідної свободи передбачає подолання наслідків міжцерковного конфлікту, найменшого втручання держави у внутрішні справи церков, безсторонню позицію влади щодо релігійних організацій та шанобливе їх ставлення одна до одної.

Повага до віросповідних меншин, особливо тоді, коли процес диференціації буде переважати над дією доцентрових сил в релігійному середовищі, стане одним з найважливіших принципів, на яких будуватиметься нормальне життя релігійних організацій та їхній розвиток. Адже при передбачуваній складній конфігурації

юрисдикцій різних церков чимало прибічників кожної з них в різних регіонах республіки виявляться в ролі релігійних меншин. Тому жодна церква не зможе забезпечити нормальні умови для задоволення релігійних потреб своїх віруючих, не домігшись сприятливих умов для діяльності своїх та інших віросповідних меншин.

Диференціація релігійно-церковного середовища ще довгий час буде визначальною тенденцією в цій сфері життя нашого суспільства. Що ж до православних, то після згасання протиріч між діючими сьогодні церквами тут повною мірою проявиться протилежна тенденція, яка буде зводитися до їхнього об'єднання. Як свідчить досвід інших церков, регіональних та всесвітніх релігійних організацій, дія доцентрових сил проявляються, в першу чергу, в тих сферах їхньої діяльності, які найбільш віддалені від суто релігійно-догматичної основи функціонування церков. Єднання церков пробиває собі дорогу, як правило, у сфері суспільно значущої діяльності релігійних організацій. Саме тут вони мають можливість засвоїти позитивний досвід своїх опонентів, спрямувати свої зусилля на розбудову такого суспільства, яке найбільшою мірою відповідає християнським ідеалам.

Заключну частину дисертації складають висновки. В них автор підсумовує найважливіші результати свого дослідження та вказує на найперспективніші, з його точки зору, ділянки роботи з вивчення інституалізованої православної релігійності.

Результати дослідження викладено в наукових працях загальним обсягом понад 50 д.а. Серед них монографії, розділи в колективних працях, брошури, статті:

1. Бондаренко В.Д. Сучасне православ'я: тенденції еволюції. - Сімферополь: Таврія, 1989. - 7,2 д.а. /рос.мовою/.
2. Бондаренко В.Д., Косянчук О.С., Фомиченко В.В. Релігійна община в сучасному суспільстві. - К.: Політвидав України, 1988. - 6,6 д.а. /рос.мовою/.
3. Бондаренко В.Д., Пилявець Л.Б., Уткін О.І. Українська автокефальна православна церква: минуле і сучасний стан. - К.: Знання, 1991. - 3,2 д.а.
4. Бондаренко В.Д. Церква і суспільство в умовах незалежної України. // Українська православна церква між сходом і заходом. Деп. в УкрІНТІ І6.03.93, № 332, Ук. - 93. - 4 д.а.

5. Бондаренко В.Д., Онищенко О.С. Сучасна релігійна ситуація на Україні: стан, тенденції, прогнози // Історія християнської церкви на Україні. - К.: Наукова думка, 1992. - 1 д.а.
6. Бондаренко В.Д. Релігійність православних віруючих: протиріччівість еволюції // Сучасна релігійність: стан, тенденції, шляхи подолання. - К.: Політвидав України, 1987. - 2 д.а.
7. Бондаренко В.Д., Тульцева Л.А. Еволюція обрядів і звичаїв, пов'язаних з релігійними святами та постами // Релігійна обрядовість: зміст, еволюція, оцінки. - К.: Вища школа, 1988. - 0,8 д.а.
8. Бондаренко В.Д. Еволюція сучасного православного богослов'я. - К.: Знання, 1988. - 2,6 д.а.
9. Бондаренко В.Д. Перебудова і церква. - К.: Знання, 1990. - 2,6 д.а.
10. Бондаренко В.Д., Єленський В.Б. Церква в нашому суспільстві // Під прапором ленінізму. - 1990. - № 5. - 1 д.а.
11. Бондаренко В.Д. Українська автокефальна православна церква: процес становлення // Людина і світ. - 1990. - № 8. - 0,7 д.а.
12. Бондаренко В.Д. Міжконфесійний конфлікт на Україні: витоки, стан і шляхи подолання // Людина і світ. - 1991. - № 3. - 1 д.а.
13. Бондаренко В.Д., Кардашук М.К. За титул "національної" церкви // Політика і час. - 1991. - № 5. - 0,6 д.а.
14. Бондаренко В.Д., Єленський В.Б. Церква й українське суспільство: на новому етапі // Людина і світ. - 1992. - № 3. - 1 д.а.
15. Бондаренко В.Д. Православ'я в Україні: розкол замість автокефалії // Людина і світ. - 1992. - №№ 9-10. - 0,7 д.а.
16. Бондаренко В.Д. Політичні партії України у їх ставленні до релігії та церкви // Людина і світ. - 1991. - № 5. - 1 д.а.
17. Бондаренко В.Д. Міжцерковний конфлікт: паростки надії // Політика і час. - 1992. - № 3. - 0,5 д.а.
18. Бондаренко В.Д. Церква і молодіжні організації в Україні // Людина і світ. - 1992. - №№ 7-8. - 0,7 д.а.
19. Бондаренко В.Д., Єленський В.Б. Церкви України: пошук власного шляху // Людина і світ. - 1993. - № 1. - 0,6 д.а.

5. Бондаренко В.Д., Слесарський О.О. Церква на Україні: стан, тенденції, проблеми // Українська церква на Україні. - К.: Українська церква, 1987. - 2 д.а.
6. Бондаренко В.Д. Релігійність православних віруючих: протестантська емоція // Сучасна релігійність: стан, тенденції, шляхи подолання. - К.: Політична Україна, 1987. - 2 д.а.
7. Бондаренко В.Д., Тулицьова Л.А. Еволюція обрядів і звичаїв, пов'язаних з релігійними святами та постями // Релігійна обрядовість: зміст, еволюція, сучасн. - К.: Держ. універс., 1989. - 0,6 д.а.
8. Бондаренко В.Д. Еволюція сучасного православного богослов'я. - К.: Знання, 1989. - 2,6 д.а.
9. Бондаренко В.Д. Перевбудова і церква. - К.: Знання, 1989. - 2,6 д.а.
10. Бондаренко В.Д., Слесарський В.С. Церква в новому суспільстві // Під прологом ленінізму. - 1990. - № 5. - 1 д.а.
11. Бондаренко В.Д. Українська автокефальна православна церква: процес становлення // Людина і світ. - 1990. - № 8. - 0,7 д.а.
12. Бондаренко В.Д. Міжконфесійний конфлікт на Україні: причини, стан і шляхи подолання // Людина і світ. - 1991. - № 3. - 1 д.а.
13. Бондаренко В.Д., Нардишук М.М. За титул "національної" церкви // Політика і час. - 1991. - № 5. - 0,6 д.а.
14. Бондаренко В.Д., Слесарський В.С. Церква в українському суспільстві: на новому етапі // Людина і світ. - 1992. - № 3. - 1 д.а.
15. Бондаренко В.Д. Православ'я в Україні: розкол змистить автокефалію // Людина і світ. - 1992. - № 9-10. - 0,7 д.а.
16. Бондаренко В.Д. Політичні партії України у їх ставленні до релігії та церкви // Людина і світ. - 1991. - № 5. - 1 д.а.
17. Бондаренко В.Д. Міжрелігійний конфлікт: паростки надії // Політика і час. - 1992. - № 3. - 0,5 д.а.
18. Бондаренко В.Д. Церква і молодіжні організації в Україні // Людина і світ. - 1992. - № 7-8. - 0,7 д.а.
19. Бондаренко В.Д., Слесарський В.С. Церква України: шлях власного шляху // Людина і світ. - 1993. - № 1. - 0,6 д.а.